

որպէս եւ սոքա եղեր են մինչեւ ցայժմ իրենց ազգային լեզուն փոքր ի շատե պահպանող գործիքներ: Ուսի եւ մեր ազգը երախտապաշտ է, եւ իւր երախտագիտութիւնը շատ անգամ յայտնէր է՝ անոնց՝ որ քեհին ասէն եւ քեհնոր ժամանակներս սպագորութան արուեստը մեծապէս ծաղկեցուցեր են:

Ուրախանամք ուրեմն եւ մեք որ նոր գործարան մի եւս բացուեցաւ՝ ազգիս մէջ լուսաւորութեան եւ միաբանական սիրոյ գործիքներ տարածելու, եւ բարեմաղքեմք նաեւ սմա յաջողութիւն եւ գործունեութիւն:

Ռուսաստանի այս կողմերս, երեւնահանգեան Վինակի մը քանդակինց հազար Հայ ժողովուրդը — Փէրայուրիկն ու Մոսկուային դուրս — մինչեւ ցայժմ եւ ոչ մէկ սպարան մը ունէր. այս կողմերս զիւր գրեթէ չկար, զիւր կարգացող սակաւ, իսկ զիւր շարադրող ամենեւին: Շատցրեմքք ուրեմն կարգացողներն ու գրողները, շատցրեմքք գրէր, եւ կտեսնեմքք անուշտ քիշ ժամանակի մէջ այս սպարանին եւս մեծամեծ օգուտները:

Ապաքեն խալիպեան ազգային Ռուսմանարանին մեզի տուած յոյսերէն մէկն ալ այս է՝ որ միշտն ընտիր մասենագիրներն ու քաջ բարգմանիքներն շատ պիտի էլլեն ժամանակաւ. իսկ զիւր եւ օրագիր կարգացող ժողովուրդ՝ պիտի քլլան ի հարկէ ասէնով այս Վինակիս իւրաքանչիւր քաղաքաց ժողովրդական դպրոցներուն աւակերները. անա մասնաւորապէս ալ նոքա համար է այս սպարանիս բացուիլը: Բայց այժմէն կժամուցանեմքք ամենայն ազգասիրաց եւ ուսում-

նասիրաց՝ որ այս սպարանը սիրով կընդունի եւ կըսպագրէ ամէն տեսակ գրուածքներ, բաւական է որ օգտակար ճանաչուին անոնք ազգիս մտաւոր եւ բարոյական յառաջադիմութեանը, հակառակ շինին Տերութեան օրենքներուն, եւ համաձայն զանուին ընդհանրապէս մեր նպատակին եւ աշխատութեանցը: Իսկ սպագորութեան համար պէտք էղած ծախքը նոգալուն գլխաւոր պայմանները ասոնք են.

ա) Տպարանը շախաւոր եւ օրինաւոր զին մը կտրելով կզկէ կենդանի հեղինակներէն անոնց գրուածքները, իւր ծախքը կտպէ, կլանառէ, եւ վաստակին կտար դարձեալ հեղինակներուն կուտայ տարուէ տարի:

բ) Եթէ գրուած մը շատ սրբագորութեան կարօտ է, տպարանը յանձն կառնու այն գրուածքը սրբագրել տալ, եւ տպագորութեան ծախքն ընել. յետոյ վաստակին կտար կամ մէկ մասը միայն կուտայ հեղինակին, բայց բնագրին համար ստակ շատ եւ շգներ զայն:

գ) Տպարանը կտպագրէ, ինչպէս որ յայտնի է, նաեւ այնպիսի գրքերն ու գրուածքներ՝ որոց տպագորութեան ծախքը իւրաքանչիւր հեղինակ կամենայ ինքն ընել, եւ յետոյ իւր շահուն համար վանառել:

դ) Տպագորութեան համար էղած գրագրութիւնները ուղղակի պիտի յուղարկուին տպարանին գրանոցը՝ այս վերնագրով.

Ի Գրանոց Խալիպեան Տպարանին, ի Թոնոյոսիս, եւ Ռուսերէն այսպէս.

Въ Контору Типографии Армянскаго Халибовскаго Училища, въ Θεοδοσίαν.

ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆԸ

ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ, ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ ԵՒ ԱՅՂ ԶԱՆԱԶԱՆ ԵՐԿԻՐՆԵՐ ԲՆԱԿՈՂ ՀԱՅՈՑ ՎԵՐԱՅ:

Հայք, որ հին ասէր իրենց բուն հայրենիքը կը բնակէին, այսինքն Այրարատայ շրջակայ տեղերը, Երասխ, Կուր, Տիգրիս եւ Եփրատ գետերուն մօտ, եւ բոլոր մէկէն 15 միլիոնէն մինչեւ 20 միլիոնի կհասնէին, զանազան քաղաքական դիպումանոց պատճառաւ ցրուած են այժմ բոլոր աշխարհիս երեսը: Նոքա այնպիսի ցիրուցան վիճակը, որով զանազան տերութեանց մէջ այլեւայլ պայմաններով քաղաքական կեանք կանցրեն, մեծ դժուարութիւն կուտայ իրենց նկարագրութիւնն ընդհանուր եւ ամբողջ կերպով մը յօրինել ուզողին. բայց որովհետեւ մեր նպատակը այն չէ որ միայն Հայոց մէջ տարածեմքք նշմարութեան նշոյլը եւ եւրոպական լուսաւորութեան պտուղները, այլեւ յայտնեմքք լուսաւորեալ աշխարհիս այն ամենայն զիտելիքներն որ ընդհանրապէս հետաքրքրական

տեղեկութիւնք են Հայաստանի պատմութեանը եւ անոր այժմեան բնակչացը վերայ, ուսի այս յօդուածովս ուզեցիմքք առ այժմ սուղ՝ այլ որչափ կարելի է նիւղ տեղեկութեամբ համառօտ վիճակագրական եւ ազգագրական ուրուագիծ մը տալ Տանկաստան, Ռուսաստան, Պարսկաստան եւ այլ զանազան տեղեր բնակող Հայոց վերայ:

Պարսիկք, Արաքսիք, Թաքարք, Թուրք եւ Օսմանեանք հետ զիտէ Հայաստանը քանդեցին, աւերեցին, կործանեցին, եւ անոր բնակիչները գերի ըրին: Այսու ամենայնիւ մինչեւ ցայժմ քաղաքամարդ քաղաքներ կզտուին Երասխ գետին ընդարձակ եւ բարեբեր հովիտն մէջ՝ զոր Հայերը ընտրէր էին իրենց գործունեութեանը կեդրոն, եւ անոր վրայէն Արեւելիք բար-

բարոս ազգեր կանցնեին և կդառնային՝ արևելուայ բնելով զայն, և միանգամայն հոյ և սոյ նարակ սալով իրենց նանապարհին վերայ պատահած մարդիկն ու շենքերը:

Այն արեւելեան ազգերն որ Հայաստանի շոքս բոլոր բռնած էին, իրենց անկուտ ազանութեամբ ոտնակոխ և անապատ դարձուցին այն երկիրը, և տեղ մը շկայ ուր այնքան արիւնահեղ և սոսկալի պատերազմներ եղած ըլլան՝ ինչպէս որ եղեր են Հայաստանի դաշտերուն մէջ:

Գուլիկմոս Ռիւպրիխս Ֆրանշխական կրօնաւորը, որ երեքստան դարուն երեւելի նանապարհորդաց մէկն է, կրսէ քէ հին Նախիջեւանի մէջ աշենով 800 եկեղեցի կայ եղեր. իսկ իւր ժամանակը, այսինքն 1253 թուին, այն եկեղեցիներուն միայն աւերակները մնացեր էին. և սակայն Պարսից Շահ Աբբաս բազաւորը այն տեղէն, 1603 թուին, դարձեալ բաւական բազմութիւն ժողովրդեան հանեց. իսկ Շարսէն զաղղիացի նանապարհորդը՝ 1672 թուին վերսին այն տեղերը բնակիչներ կցսէ:

Շահ Աբբաս Զուլայ քաղաքը հիմնադրեալ կործանեց, և գերի տարաւ անկէ 40,000 բնակիչ, թող փախստային ու մեռածները: Քրիստոսէ 370 տարի առաջ, Արսաւաք քաղաքին մէջ 9,000 տուն կար Հրէից և 40,000 Հայոց, այն քաղաքը Պարսից ձեռնով բոլորովին կործանեցաւ: Դուին քաղաքին առման ժամանակը՝ 639-ին, Արաբացիք 12 հազար հոգի քրէ անցուցին, 35 հազար ալ գերի տարին: ԺԱ դարուն մէջ, ըստ վկայութեան ժամանակագրաց, Անի քաղաքին մէջ 100 հազար տուն և 1,000 եկեղեցի կար, որ 1569-ին երկրաշարժէ կործանեցան: Այն քաղաքներէն վերջը Հայ բնակիչները մեծ բազմութեամբ ձգեցին ելան Անիէն և եկան բնակեցան Կաթա կամ Քէթէ քաղաքը, սիրով ընդունելութիւն գտնելով ձեռնովացուց տեղաբնիկն (¹): — Կենդանութիւն արեւմտեանին ժամանակը՝ Հայաստանէն 600 հազար հոգի պակսեցաւ, յորոց 60 հազարը գերի գնաց: 1575-ին Պարսից Շահ Իսմայէլ Սեֆին այն աստիճանի աւերեց Հայաստան՝ որ ստիպուեցաւ անոր բնակիչները 15 տարի ազատ թողուլ ամեն տեսակ տուրքէ: Բայ յայտնանէ Շահ Աբբաս շահ քաղաքներ կործանեց՝ միայն այս նպատակաւ որ Օսմանցիք կարողութիւն շունենան պատերազմ ընելու Հայաստանի մէջ, և անկէ 25 հազար զերդաստան գերի տարաւ, որոց մէկ մասը՝ որ բնակէր էին Կիլան և Մազանդարան՝ կլիմային անպիտանութենէն հիւանդացան ու մեռան: Այսպիսի անդադար կործանմանէ և բռնութենէ ազատելու մտքով բազմաթիւ Հայեր ակամայ կամօք ձգեցին ելան իրենց հայրենիքէն, որովհետեւ այն տեղը այնուհետեւ իրենց կենացն ու ընտիրը ապահովու-

րին շկար. ուստի Հայաստանի բնակիչները օրէ օր պակսեցան: Հայաստանի հին աշենը բազմամարդ եղածին վկայ են նաեւ այն անհամար ջրմուղները, ջրհորներն ու առուները, որոց աւերակները մինչեւ ցայժմ կերելին: Յայտնի է նաեւ այն անագին տուրքերէն, որ Հայոց զաւառները Պարսից խաներուն ու շահներուն կվնարէին. միայն երեւանի նահանգը, ինչպէս որ Շարսէն նանապարհորդը կվկայէ, 52,000 թուման (այսինքն մանառ ոսկի) եկամուտ կբերէր, թող խանին տրուած ընծաները և ուրիշ ապօրինաւոր տուրքերը:

Պարոն Տիւրքիէ հմուտ զաղղիացի կրսէ քէ «Պատերազմական քաջութեան և հայրենասիրութեան «պակասութիւնը պատճառ եղաւ Հայոց իրենց քաղաքական ազատութիւնը կորսնցնելուն» (¹): Մեծապէս «կսխալի ով որ կուզէ այն հին ազգին վերայ դատաստան ընել՝ այժմեան խեղճ վիճակին նայելով: «Հայք իրենց ընտանեկան առաքինութեամբ, խաղաղարար բնաւորութեամբ և առեւտրական յարմարութեամբ ծաղկած ըլլալով, ունեցէր են աշենով իրենց ոսկի դարերը, փառաւոր անցներ, ինչպէս հինգերորդ դարուն մէջ, յորում բոլոր ազգը «իբրեւ մի սիւրս և մի հոգի» ոտք ելաւ Վարդան «սպարապետին և Եպիսկոպոսաց խօսքովը, որ իւր «հաւասքը պատշապակէ ընդդէմ Պարսից Յազկերտ քաղաքին, և այն ազգային միաբանութենէն ստիպուեցաւ Պարսից զօրքը թողուլ Հայաստանն ու յէս «դառնալ»» (²):

Հայերը մինչեւ մեր ժամանակները իրենց հայրենիքէն ելլելով ուրիշ տեղեր երթալէն շղարարեցան, և այժմ հազարակ են Տանկաց, Ռուսաց, Պարսից, Աւստրիոյ, Անգղիոյ և Հոլլանտիոյ: Հայոց քաղաքներ և գեղեր կցնուին ոչ միայն Տորոս լեռներուն ինքնազուլի Թիւրքմեններուն և Թուրքներուն մէջ, այլեւ մէկ փոքրիկ մաս մը Կովկասեան լեռներուն ազատ ազգերուն մէջ: Բայց զարմանալին այս է որ ինչպէս հին ժամանակը՝ այնքան զաղղականութիւններէ վերջը, նոյնպէս և այժմ մեծ մասն Հայոց կբնակի Այրարատայ մօտ, Նրասիս, Նիքոս և Տիգրիս գետերուն փոքրը:

Չեմք կրնար ճիշդ կերպով նշանակել քէ Հայ ազգին թիւը ճշմարիտ է այն տեղաբնակցի մէջ՝ յորս կբնակին այժմ, վասն զի սոյն աղբիւրներ շունենին ձեռներէն: Այս կողմանէ դժուարութեան մեծը Տանկաստանի մէջ է, ուր կանոնաւոր վիճակագրութիւն չկայ, քակտէ մինչեւ ցայժմ Հայոց մեծ բազմութիւնը այն տեղը կցնուի: Մէկ մեծ մասն ևս Կովկասէն անդին և Պարսկաստան և ուրիշ երկիրներ բնակած է:

(Շարքայարութիւնն յառաջիկայոյն)

(¹) Այս խօսքին բաւական ներքոյն համարութիւն առ այժմ նոյն հեղինակին անմիջապէս անցնուցածը:

(²) Revue des Deux Mondes, 1852, livrais. 15 Avril, p. 227.

(¹) Études sur le commerce au moyen âge, p. 112.